

УДК 316.472.3

Скнар Оксана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
лабораторія психології політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-7883-680X

sknar_o@ukr.net

ВЗАЄМОДІЯ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

На основі теоретичного аналізу наукових джерел визначено основні поняття дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності сучасної української молоді. До таких понять віднесено компетенції, громадянську компетентність, взаємодію, сім'ю як систему, середовище сімейної взаємодії, батьківсько-дитячу взаємодію, умови середовища. З'ясовано, що громадянська компетентність виконує синтезувальну функцію, оскільки базується на опануванні ключових життєвих компетенцій. При цьому зауважено, що завдання створення умов для її становлення не вирішується засобами лише громадянської освіти – значну роль у цьому процесі відіграє сім'я, де середовище сімейної взаємодії є майданчиком для засвоєння настановлень, правил і норм, опанування навичок взаємодії, що може сприяти/перешкоджати розвитку громадянської компетентності, та являє собою «навчальний простір» для набуття, опанування різноманітних компетенцій соціальної взаємодії. Розширено уявлення про сім'ю як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне сприяти розвитку громадянської компетентності дитини. Обґрунтовано припущення про зумовленість розвитку громадянської компетентності дитини особливостями сімейної взаємодії. Наголошено, що сімейне середовище є водночас умовою і джерелом розвитку соціально-психологічних компетенцій дитини: розвивальне сімейне середовище об'єднує умови, якість, тип взаємодії між членами родини, що закладають основу для саморозвитку, набуття та нарощування соціально-психологічних компетенцій, опанування яких сприяє зростанню громадянської компетентності. Проаналізовано батьківсько-дитячу підсистему взаємодії, визначено умови розвитку громадянської компетентності в сімейній взаємодії, до яких віднесено прийняття, довіру, любов, безпеку, здоровий контроль.

Ключові слова: компетенції; громадянська компетентність; взаємодія в сім'ї; середовище сімейної взаємодії; умови взаємодії.

Oksana Sknar,

PhD in Psychology, Senior Research,
the Laboratory for Youth Political Behavior Psychology,
Institute for Social and Political Psychology
at National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7883-680X
sknar_o@ukr.net

FAMILY INTERRELATIONS AS THE DRIVER TO FOSTER YOUTH CIVIL COMPETENCE: BASIC RESEARCH CONCEPTS

Having analysed the reference material, some basic research concepts for family interactions were identified and considered as the civil competence development factors among young Ukrainians. The concept uncovers such definitions as the competence, civil interaction competence, family as a system, family climate, parent-and-child interaction, and social environment. The study reveals that civil competence does a synthesizing function, since it is based on mastering key life competencies. However, it is noted that its formation climate is not solely derived from civic education as the family plays the most significant role in this process. The family itself and interrelations between its members are actually the platform to master various attitudes, interaction skills, rules and behavioural norms. All these can either facilitate or hinder the development of civil competence, as the family represents a so-called 'educational space' to acquire and master various social interaction competencies. The article provides a wider concept of a family, it suggests any family is being a social system for sustainable interaction among its members whose functioning can contribute to the development of a child's civil competence. The study in the article also justifies an assumption that family interaction features directly predetermine a child's civil competence. The article makes an emphasis on a family climate by considering it as both the conditions and the source to develop social and psychological competencies of any child. The evolving family environment brings together conditions, quality and type of family interaction, thus builds up the solid foundation for self-development, social and psychological competencies acquisition and development. Mastering the above fosters civil competence enhance. An interaction subsystem between parents and children has been analysed, conditions to civil competence development within the family members' interaction have been identified. These conditions are represented by acceptance, trust, love, safety, and reasonable control.

Keywords: competence; civil competence; family interaction; family interaction environment/climate; conditions.

Постановка проблеми. Стабільність і стійкість демократичних суспільств значною мірою пов'язані з громадянською компетентністю населення країни. Здатність громадян брати свідому участь в обговоренні суспільних проблем і конструктивно взаємодіяти з іншими, щоб планувати шляхи вирішення поставлених завдань та досягнення загального блага, є важливою для процвітання демократії будь-якої сучасної країни (Le Compte, Blevins, & Riggers-Piehl, 2019; Levine, & Kawashima-Ginsberg, 2015; Metzger et al., 2018). Актуальність дослідження особливостей впливу сімейної взаємодії на розвиток громадянської компетентності молоді зумовлюється усвідомленням ролі сім'ї, яка визначає не тільки розвиток дитини, а й, зрештою, усього суспільства. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом взаємодії з навколишнім світом, що надалі визначає особливості поведінки з іншими людьми в громаді, суспільстві, державі. Діти виростають і, живучи за інерцією, керуються відтак засвоєними в дитинстві правилами, настановленнями, моделями поведінки та сформованими в процесі взаємодії уявленнями і переконаннями.

Суспільство загалом складається із сімей, у яких зростають громадяни. Ці громадяни із часом голосуватимуть за владу – таку владу, яка «за образом і подобою» буде схожою до тієї, що культивувалася в їхньому сімейному середовищі. Логічно припустити, що якщо дитина отримує досвід взаємодії, за якої батьківська влада сприймалася як справедлива і тверда, то й у дорослому житті вона прагнутиме відтворити в суспільстві, державі саме таку владу. І навпаки, протилежний досвід призводить до того, що, вже подорослішавши, люди так і живуть, не покладаючись ні на владу, ні на закон, не осмисливши права на їх дотримання і безумовне виконання, готові погодитися з тим, що їхні права будь-якої миті можуть бути порушені, знехтувані, проігноровані тощо. Тому визначення умов і характеристик (особливостей, специфіки) середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток дитини загалом та її громадянської компетентності зокрема, є важливим і нагальним завданням сучасної соціально-психологічної науки, а актуальність такого дослідження не викликає сумнівів.

Мета статті – визначити основні поняття дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд сучасних наукових джерел з дослідження різних аспектів взаємодії в сім'ї засвідчує, що значну частину наукових робіт, у яких сім'я розглядається як мала соціальна група, присвячено вивченню її функцій (А. Антонов, М. Мацковський, В. Медков, А. Харчев, Г. Навайтис), структури (Ю. Альошина, Л. Гозман), стадій життя (Ю. Альошина, Е. Васильєва, Р. Саєр), типів розподілу сімейних ролей (І. Гребенников), параметрів

сімейної системи тощо. Наукові дослідження компетенцій і компетентностей (І. Єрмаков, І. Зимня, Ф. Одіже, Л. Сохань, Р. Фельдхаус, Т. Шепелева та ін.) зосереджені навколо визначення й операціоналізації цих понять, створення їх класифікацій.

Рефлексивне поле вивчення компетентності особистості розвивається завдяки міждисциплінарним дослідженням її видів: *соціальної* (Г. Білицька, А. Брушлинський, Н. Казаринова, С. Краснокутська, Ф. Одіже, Дж. Равен, Є. Руденський, Р. Ульріх), *комунікативної* (Ю. Габермас, Ю. Жуков, Л. Петровська, А. Сікурел) *інформаційної* (В. Акуленко, М. Дзугоева, О. Зайцева, Н. Насирова, Е. Рудницький, О. Семенов, О. Толстих), *професійної* (А. Маркова), *життєвої* (Т. Титаренко, І. Єрмаков, О. Деркач, М. Степаненко та ін.) тощо (Степаненко, 2006). *Громадянську* компетентність як окремий вид виділяють найчастіше західні фахівці.

Ми дійшли висновку, що компетентність визначається сформованістю системи компетенцій (компетентностей) особистості. Відповідно, громадянська компетентна поведінка розкривається через систему дієвих компетенцій громадянина. Успішно втілені в діяльності компетенції визначають компетентність особистості в тій чи іншій сфері.

Спільною ознакою всіх компетенцій є те, що вони дають особистості змогу ефективно діяти в певній сфері або виконувати відповідні ролі і функції. Так, компетентність у сфері громадсько-суспільної діяльності передбачає виконання ролей громадянина, виборця, споживача тощо (Зимня, 2004). Тож набуття належних громадянських компетенцій дасть змогу об'єктові продуктивно діяти в суспільно-політичному просторі, виконувати роль громадянина.

Взаємодію в сімейному середовищі між батьками і дитиною досліджували А. Адлер, Г. Бевз, Дж. Боулбі, А. Варга, В. Васютинський, О. Вознесенська, Р. Дрейкус, Е. Ейдемільер, Е. Еріксон, О. Келепко, К. Роджерс, М. Сидоркіна, В. Столін та ін. *Водночас широке коло питань щодо компетенцій і компетентності особистості вивчали* І. Єрмаков, І. Зимня, Ф. Одіже, Л. Сохань, Р. Фельдхаус, Т. Шепелева, щодо *громадянської компетентності* – Р. Даль, І. Жадан, С. Кисельов, С. Позняк, Дж. Равен, С. Рябов, Р. Чулкова та ін. *Як бачимо, дослідження проводилися вченими різних напрямів, які зазвичай не перетиналися. Тож розробок, які б були присвячені аналізу соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності особистості простору, на сьогодні в Україні бракує.*

Виклад основного матеріалу дослідження. *Ми спиралися на продуктивну з погляду завдань нашого дослідження класифікацію ключових компетенцій, яку запропонувала І. Зимня. Класифікація ґрунтується на положенні В. Мясичева про те, що людина виявляє себе в системі*

ставлень до суспільства, інших людей, до самої себе, до праці. Відповідно, дослідниця виділила три основні групи компетенцій:

1) компетенції, які стосуються людини як особистості, суб'єкта діяльності й спілкування: компетенції ціннісно-сислової орієнтації у світі; компетенції інтеграції, компетенції здоров'язбереження, компетенції самовдосконалення й саморозвитку; *компетенції громадянськості* (знання й дотримання прав та обов'язків громадянина; свобода і відповідальність; упевненість у собі; власна гідність; громадянський обов'язок; гордість за символи держави);

2) компетенції, що стосуються *соціальної взаємодії людини і соціальної сфери*: компетенції соціальної взаємодії (із суспільством, спільнотою, колективом, партнерами, сім'єю тощо); компетенції розв'язання конфліктів (готовність до співробітництва, настановлення на толерантність у взаємодії, повагу до Іншого, соціальну мобільність); компетенції спілкування;

3) компетенції, що стосуються *діяльності людини*: компетенції пізнавальної діяльності; компетенції діяльності, які охоплюють засоби й способи діяльності (планування, проектування, моделювання, прогнозування тощо та орієнтацію щодо різних видів діяльності); компетенції інформаційних технологій (Зимня, 2006).

Схожа щодо підходів і змісту й класифікація громадянських компетенцій Р. Чулкової. Дослідниця спробувала окреслити громадянську компетентність як сукупність ключових компетенцій особистості, що реалізуються як здатність людини. Серед них: 1) дослідницькі компетенції (здатність до аналізу й оцінки соціальної ситуації); 2) компетенції соціального вибору (уміння робити вибір і приймати рішення в тій чи іншій соціальній ситуації, під час розв'язання соціальних проблем); 3) компетенції соціальної дії (втілення прийнятого рішення, реалізація свого вибору); 4) комунікативні компетенції (здатність до толерантної взаємодії з іншими в ході розв'язання соціальних проблем); 5) освітні компетенції (здатність до подальшої самоосвіти і розвитку в постійно змінюваних соціальних умовах) (Чулкова, 2014).

Р. Фельдхаус розглядає компетентності як комплекс знань, настановлень і цінностей, інтелектуальних умінь та вмій участі й класифікує їх відповідно до чотирьох вимірів громадянства: політико-правового, соціального, культурного та економічного. Так, дослідник вважає, що *політична і правова* компетентність передбачає: 1) знання політичних систем і процесів, прав та обов'язків, 2) усвідомлення того, як приймаються рішення і відбуваються зміни в демократичному суспільстві, 3) демократичне ставлення, 4) уміння та навички участі, тоді як *соціальна* компетентність – це 1) знання про місце особи в суспільстві та фактори, що його визначають, 2) певне співвідношення часток особистого та

суспільного життя, 3) толерантне і поважне ставлення та 4) уміння і навички спілкування та розв'язання конфліктів (Позняк, 2013).

За Дж. Равеном, вирішальними для реалізації саме компетентної поведінки є схильність до аналізу таких понять, як відповідальність, участь, демократія, делегування повноважень тощо, до рефлексії природи суспільства, закономірностей його «організації» (когнітивний аспект), а також прагнення втілювати результати такого аналізу в різних формах поведінки громадянина (поведінковий аспект) (Равен, 2002, с. 22).

Громадянську компетентність як окремий вид виокремлюють передусім західні фахівці. Наголошуючи на тому, що вона об'єднує компетенції, пов'язані з виконанням ролі громадянина, вони часто визначають її як *соціальну співучасть* (Феномен компетентності..., 2005, с. 178).

Соціальні компетенції, або здатність до дії, згідно з теорією Ф. Одіже, належить розуміти як здатність жити й співпрацювати з іншими; здатність розв'язувати конфлікти за принципами демократичного права і брати участь у публічних дебатах (Позняк, 2013). Ф. Одіже, визначаючи зміст поняття *компетентного громадянина*, зосереджує увагу на складниках, що забезпечують громадянську компетентність: «Компетентний громадянин є вільною та автономною особистістю, яка знає свої права та обов'язки в суспільстві, здатна сформулювати владу, що встановлює правила життя в громаді (закон), і здійснювати контроль над нею» (Позняк, 2019, с. 24).

Отже, під *громадянськими компетентностями* належить розуміти комплекс умінь, знань, настановлень і мотивів, що сприяють розвитку здатності особистості ефективно діяти й реалізовуватися в ролі громадянина. Ми з'ясували, що в єдності трьох компонентів (когнітивного, мотиваційно-ціннісного і поведінкового) вони є підґрунтям, передумовою для розвитку компетентної поведінки громадянина.

До цього додамо, що оскільки громадянська компетентність, по суті, є *інтегративною*, такою, що базується на опануванні ключових, життєвих компетенцій, то завдання створення умов для її становлення не вирішується засобами лише громадянської освіти. Значну роль у цьому процесі відіграють інші інститути соціалізації, і зокрема *сім'я*, адже сімейне середовище є «навчальним простором» для набуття, опанування різноманітних компетенцій соціальної взаємодії.

Сім'я, виконуючи низку соціально-психологічних функцій, є невід'ємним компонентом соціальної структури суспільства, інститутом соціалізації, формою соціальної спільності, в основі формування і розвитку якої лежить взаємодія. Це мала група, мінімодель суспільства, що має свій устрій, ієрархію, межі, власні правила і норми, цінності, традиції, практики взаємодії, розподіл ролей та обов'язків. Дитина в процесі розвитку опановує нормативні форми поведінки у взаємодії з дорослими.

Проте навіть подорослішавши, вона дотримується відомих і засвоєних норм, правил, стереотипів поведінки, які були сформовані в процесі сімейної взаємодії.

Зауважимо, що поняття «взаємодія» в наукових дослідженнях використовують як у широкому, так і вузькому значенні. Якщо в прикладних дослідженнях взаємодію частіше розглядають як інтерактивний бік спілкування (вузьке значення), то в теоретичних розвідках – як базове поняття, що співвідноситься з поняттям «стосунки», «взаємини». Соціально-психологічні стосунки завжди виявляються у взаємодії, комунікації. Їхня сутність у тому, що вони мають характер «взаємності». Відмітною характеристикою соціально-психологічних відносин і стосунків є те, що вони – результат взаємодії, взаємовпливу, взаєморозуміння, взаємопізнання, взаємоспрямованості тощо (Марковская, 2007; Куницына, & Панферов, 1992). До цього додамо, що формою вияву стосунків є оцінка. На думку В. Мясичева, в оцінках себе та інших людей виявляються передусім стосунки самоповаги і поваги інших, які трансформуються у взаємини авторитетності або ж авторитарності, домінування або підпорядкування, чуйності або неуваги, співпереживання або байдужості тощо. На підтвердження цього висловлюються В. Куницина і В. Панфьоров (1992), наголошуючи, що оцінні ставлення в цьому процесі виконують функцію перетворення психологічних стосунків у соціально-психологічні.

Усвідомлюючи, що взаємодія не тотожна стосункам, зауважимо, що їх аналіз (як емпіричний, так і теоретичний) можна здійснювати лише в їхній нерозривній єдності, з урахуванням взаємного впливу. Стосунки можуть бути як «джерелом» взаємодії, так і її результатом. Стосунки виявляються у спільній життєдіяльності людей та беруть участь у процесах взаємодії і як умови, і як результат. На переконання І. Марковської (2007), емпіричний аналіз суспільних стосунків має базуватися на вивченні передусім соціально-психологічних форм взаємодії людей. Таке розуміння відповідає принципам системного підходу.

Сімейне середовище із самого дитинства стає майданчиком для засвоєння особистістю настановлень та правил і норм, опанування навичок взаємодії тощо, що може сприяти/перешкоджати розвитку компетентної поведінки особистості загалом і компетентної поведінки громадянина в суспільстві зокрема. Особистість, що зростає, з дитинства занурена в соціальний світ сім'ї, де зміст і процеси її розвитку залежать від особливостей взаємодії з іншими членами родини і зокрема з батьками. У середовищі сім'ї повсякчас вибудовується взаємодія між членами родини, що прямо, опосередковано чи неявно впливає на розвиток компетентності особистості, що зростає, у т. ч. і її громадянської компетентності. Такий вплив може сприяти розвитку або, навпаки, його утруднювати.

Розглядаючи сімейне середовище як соціальну систему взаємодій та зважаючи на специфіку цих взаємодій між членами родини, можна, на нашу думку, охарактеризувати його як 1) сприятливе/перешкоджальне для розвитку громадянської компетентності; 2) таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає.

Зупинімося відтак на розгляді умов середовища сімейної взаємодії, що є сприятливими для розвитку громадянської компетентності особистості.

Культура громадянськості, як відомо, є культурою спільного існування, здійснення спільних справ на засадах справедливості, суспільного блага, стабільності, цілісності соціальної системи. Сюди ж можна віднести і прагнення оптимально облаштувати спільне життя, ефективно розв'язувати проблеми громади, брати участь у реалізації спільних справ, упорядкуванні життя громади, готовність співпрацювати з іншими заради спільної мети (Жадан, Кисельов, Кисельова, & Рябов, 2004). Громадянськість обумовлюється державною самоідентифікацією, усвідомленням своєї належності до конкретної країни. Це показник ставлення людей до чинного порядку, настанов влади, вираження міри їхньої законслухняності та критичності, відчуття власної гідності у відносинах з владою, знання й поважне ставлення до прав людини, готовність та вміння домагатися їх дотримання, вимагати від держави виконання її функцій, відповідальне ставлення до власних обов'язків перед громадою.

Досліджуючи громадянську компетентність, доцільно згадати про громадянські чесноти. Так, Р. Даль запевняє, що важливою громадянською чеснотою є «справедливість» щодо інших людей. Вона може бути розвинута завдяки дотриманню встановлених правил і соціальних норм взаємодії, що передбачають співпричетність і розуміння яких також можна досягти через любов, дружбу, здорову прихильність, добросусідство тощо. Останні є важливими умовами для розвитку громадянської компетентності, що найбільшою мірою виявляються, переживаються (або ні) у сімейній взаємодії.

Підкреслимо, що соціально-психологічні особливості взаємодії в сімейному середовищі визначаються досвідом переживання дитиною прийняття і любові, довіри, безпеки, котрі, як зазначалося вище, сприяють розвитку соціального інтересу, відкритості і довіри до інших тощо.

Любов і прийняття – важливі параметри батьківсько-дитячих стосунків. Е. Фромм (1990) вважав, що материнська любов за суттю є безумовною, батьківську ж любов він розглядав як обумовлену (що відповідає розумінню функцій сім'ї, де мати – «природа», а батько – «держава») (с. 58). Дослідник розумів любов як настановлення, що задає ставлення людини до світу загалом, а не тільки до одного «об'єкта» любові. На важливості любові і визнання дитини як унікальної особистості

наголошував А. Адлер, а прийняття як базове ставлення до особистості Іншого є базовим поняттям у К. Роджерса.

Дослідження взаємодії батьків і дітей, що були проведені ще далекого 1945 р., показали, що найбільше сприяють розвитку дитини ставлення за зразком «прийняття – демократичність» (Роджерс, 1994, с. 83). Прийняття, за К. Роджерсом, – це «тепла прихильність, ставлення як до людини, яка має безумовну цінність, незалежно від її стану, поведінки або почуттів...» (там само, с. 76). Дослідник включав у прийняття повагу і симпатію.

Зазначимо, що питання про співвідношення понять любові і прийняття вирішується у психологічній науці неоднозначно. Зокрема, на думку В. Століна (1982), любов як ставлення поєднує в собі симпатію, близькість, повагу і таким чином ніби включає в себе прийняття в розумінні К. Роджерса. Проте навіть на рівні здорового глузду зрозуміло, що далеко не кожна любов означає прийняття іншого, так само як прийняття не обов'язково тотожне любові.

Г. Хоментаскас (1989) підкреслював, що батьківська любов – це двостороннє ставлення, що передбачає двох учасників (батька і дитину), яких пов'язують взаєморозуміння, взаємоповага і взаємна симпатія: «батьківська любов як почуття не повинна бути самоціллю, самоцінністю. Вона має мало сенсу, якщо не сприймається дітьми» (с. 123). Дитина відчуває любов батьків, а батьки сприймають себе люблячими в тому випадку, якщо: 1) батьки вміють доступно висловлювати свої почуття дитині; 2) дитина належним чином розуміє своїх батьків; 3) батьки усвідомлюють внутрішній стан дитини і здатні сприйняти висловлені дитиною почуття любові і прихильності.

Г. Хоментаскас (1989) виділяє також чотири узагальнені, сформовані на основі життєвого досвіду дитини її настановлення щодо батьків і щодо себе:

«Я потрібна і відчуваю любов, і я люблю вас теж». У цьому випадку для батьківських стосунків з дитиною характерні такі три особливості: а) загальне позитивне емоційне тло взаємодії; б) визнання автономності, своєрідності особистості дитини, її права на вибір (психологічні межі); в) визнаючи права дитини, батьки водночас не забувають про свої бажання і прагнення, намагаються реалізувати власні життєві плани (тобто мають чіткі і зрозумілі особистісні межі).

На наше переконання, такий тип взаємодії між батьками і дитиною в сім'ї є найпродуктивнішим і має розвивальний потенціал для дитини.

«Я потрібна і відчуваю любов, а ви існуєте заради мене». Така позиція найчастіше виникає в сім'ях, де панує культ дитини і в яких усі справи й турботи зосереджені навколо маленького ідола (перевернута ієрархія).

«Мене не люблять, але я усім серцем бажаю наблизитися до вас». Сім'ї, в яких дитина відчуває, що її недостатньо люблять, зовні дуже різні. В одних дітям приділяється багато уваги, а в інших, навпаки, занадто мало. Самопочуття дитини зумовлюється не зовнішніми обставинами життя сім'ї, а глибшими, психологічними особливостями, наприклад, такими як невдоволення дитиною (такою, яка вона є), надмірна вимогливість, авторитарність батьків, відторгнення дитини тощо.

«Я не потрібна і не відчуваю, що мене люблять». Позиція – залиште мене в спокої. Дитина може демонструвати свою недалекість, погані звички, незграбність – усе заради того, щоб «відлякати» від себе дорослого.

Протилежним полюсом поняття «прийняття» є поняття «відторгнення». Відторгнення розглядають як порушення батьківсько-дитячих стосунків, несприятливу умову для розвитку дитини (Марковская, 2007). Вважається, що прийняття, так само як і неприйняття, відіграє важливу роль у процесі взаємодії з дитиною. Батьки не можуть і не повинні приймати та схвалювати, підтримувати будь-які вияви дитини (наприклад, її неприйнятні дії). Водночас важливою є форма вираження свого неприйняття, тож можна говорити про «мову» прийняття-неприйняття як дві чи не найважливіші форми взаємодії батьків і дітей. Часто батьки розуміють прийняття як безумовну згоду й готовність іти на будь-які поступки заради дитини. Проте це хибне уявлення, яке перешкоджає формуванню здорових психологічних меж, призводить до порушення ієрархії в сімейній взаємодії, що є несприятливою умовою для розвитку дитини загалом та її громадянської компетентності зокрема. Прийняття дитини як особистості означає повагу до її прав, прагнення розуміти і визнавати її почуття та переживання, враховувати її стани, вибудовувати довірливі стосунки, намагатися знаходити можливість домовлятися і йти на взаємні компроміси, не застосовувати насилля, маніпуляції тощо. Дитина повинна відчувати, що її розуміють, їй співчують і співпереживають, навіть коли не згодні з її поведінкою, – це і є прийняття. Така позиція батьків дає змогу вибудовувати ефективну взаємодію з дитиною в сім'ї, а пізніше, у дорослому житті, взаємодію громадянина з іншими.

Не менш важливий параметр – *безпека*. Проблематику безпечності соціальних середовищ у науковому психологічному знанні досліджували І. Басва, Г. Ковальов, О. Кононко, С. Нартова-Бочавер, М. Осоріна та ін. Аналіз наукових джерел дає змогу наблизитися до розуміння *психологічно безпечного середовища* як середовища, вільного від проявів психологічного насильства у взаємодії, такого, що сприяє довірливому спілкуванню, створює референтну значущість середовища та забезпечує психічне здоров'я його учасників (Вовчик-Блакитна, 2012). Психологічно безпечні середовища базуються на діалогічних засадах,

співробітництві, відмові від психологічного насильства у взаємодії, а результатом зростання в ньому є психологічно здорова особистість, здатна до конструктивної взаємодії з іншими, що важливо для розвитку громадянської компетентності.

Цікаву структурну модель психологічної безпечності освітнього середовища (яку можна використати як базу для розроблення технологій психологічного супроводу сім'ї з метою створення психологічної безпеки в сімейному середовищі) запропонувала І. Баєва (2002). Дослідниця виокремлює чотири види середовищ, ґрунтуючись на двох основних критеріях: рівень соціально-психологічної вмілості (невмілості) дитини та особистісно-емоційна захищеність (незахищеність) дитини. Зазначимо, що саме їх насичення психологічними ресурсами й дає змогу, на думку І. Баєвої, створити психологічну безпеку того чи іншого середовища. Такими видами середовищ виявилися такі:

- 1) партнерсько-діалогічне (психологічно безпечне);
- ліберальне;
- маніпулятивно-авторитарне;
- потуральне.

Нагадаємо також, що безпечним середовище сімейної взаємодії стає за умови зрозумілих і чітких психологічних меж (зовнішніх і внутрішніх), встановлених у взаємодії, а також послідовної поведінки батьків щодо дитини (чіткість і сталість пропонованих вимог та методів дисциплінарного впливу). Так, Д. Віннікот наголошував на важливості для батьків бути послідовними, а отже, передбачуваними. *Послідовність забезпечує дитині надійність і безпеку в навколишньому світі.*

Отже, соціально-психологічний контекст, у якому зростає дитина, є важливим для розвитку її громадянської компетентності. Адже в сім'ї (як у малій групі, соціальній системі, локальному середовищі) вибудовуються спосіб життя та засади взаємодії між членами родини, що згодом поширюються й на інші соціальні середовища, спільноти, громади тощо.

Висновки. Сім'ю розглянуто як соціальну систему взаємодій і ставлень її членів, функціонування якої зумовлює розвиток громадянської компетентності дитини. З'ясовано, що саме особливості взаємовідносин у батьківсько-дитячій підсистемі визначають вибудовування системи життєвих цінностей особистості, її громадянських чеснот, виконання нею зобов'язань та норм, набуття досвіду дотримання правил і законів, підпорядкування й автономності, відповідальності і свободи тощо. Визначено умови розвитку громадянської компетентності в сімейній взаємодії: прийняття, любов, довіра, безпека.

Список використаних джерел

Баева, И. А. (2002). *Психологическая безопасность в образовании*. Санкт-Петербург: Союз.

Вовчик-Блаkitна, О. О. (2012). Особливості сімейного середовища як простір його варіативного розвитку. *Актуальні проблеми психології*, Т. 7, 37, 23–31.

Даль, Р. *Проблемы гражданской компетентности*. Взято из http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pr_gra.php

Жадан, І., Кисельов, С., Кисельова, О., & Рябов, С. (2004). *Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні*. Київ: ТанDEM.

Зимняя, И. А. (2006). *Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования*. Взято из <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>.

Куницына, В. Н., & Панферов, В. Н. (1992). Проблема отношений личности в трудах В. Н. Мясищева. *Психологический журнал*, 13 (30), 140–147.

Марковская, И. М. (2007). *Психология детско-родительских отношений*. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ.

Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва: Когито-Центр.

Роджерс, К. (1994). *Взгляд на психотерапию. Становление человека*. Москва: Прогресс.

Степаненко, М. Д. (2006). *Життєва компетентність особистості: концептуальні засади та соціальні виміри*. (Дис. канд. філос. наук). Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди, Харків.

Феномен компетентності у просторі наукового знання (2005). В Єрмаков, І. Г. (Ред.), *Життєва компетентність особистості: від теорії до практики* (с. 130–185). Запоріжжя: Центріон.

Фромм, Э. (1990). *Искусство любить. Исследование природы любви*. Москва: Педагогика.

Хоментаскас, Г. Т. (1989). *Семья глазами ребенка*. Москва: Педагогика.

Чулкова, Р. Г. (2014). Формирование гражданской компетентности учащегося как актуальная задача современной школы. *Современные проблемы науки и образования*, 2. Взято из <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>.

Le Compte, K., Blevins, B., & Riggers-Piehl, T. (2020). Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. Vol. 44, 1, 127–137. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0885985X18302559#!>

Levine, P., & Kawashima-Ginsberg, K. (2015). Civic education and deeper learning. Students at the Center: Deeper Learning Research Series. *Jobs for the Future*, Boston, MA.

Metzger, A., Alvis, L. M., Oosterhoff, B., Babskie, E., Syvertsen, A., & Wray-Lake, L. (2018). The intersection of emotional and sociocognitive competencies with civic engagement in middle childhood and adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 47 (8), 1663–1683. doi:10.1007/s10964-018-0842-5.

References

Bayeva, Y. A. (2002). *Psikhologicheskaya bezopasnost v obrazovanii* [Psychological safety in education]. St. Petersburg: Soiuz. (in Russian)

Chulkova, R. G. (2014). Formirovaniye grazhdanskoy kompetentnosti uchashchegosya kak aktualnaya zadacha sovremennoy shkoly [Formation of civic competence of a student as an urgent task of a modern school]. *Modern problems of science and education*, 2. Retrieved from <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=12381>. (in Russian)

Dal, R. *Problemy grazhdanskoy kompetentnosti* [Civil Competency Issues]. Retrieved from http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pr_gra.php. (in Russian)

Fenomen kompetentnosti u prostori naukovooho znannia [The phenomenon of competence in the space of scientific knowledge]. (2005). In Yermakov, I. H. (Red.), *The vital competence of the individual: from theory to practice* (p. 130–185). Zaporizhzhia: Tsentrion. (in Ukrainian)

Fromm, E. (1990). *Iskusstvo lyubit. Issledovaniye prirody lyubvi* [The art of loving. A study of the nature of love]. Moscow: Pedagogika. (in Russian)

Khomentauskas, G. T. (1989). *Semya glazami rebenka* [Family through the eyes of a child]. Moscow: Pedagogika. (in Russian)

Kunitsyna, V. N., & Panferov, V. N. (1992). *Problema otnocheniy lichnosti v trudakh V. N. Myasishcheva* [The problem of personality relations in the works of V.N. Myasishchev]. *Psychological Journal*, 13 (30), 140–147. (in Russian)

Le Compte, K., Blevins, B., & Riggers-Piehl, T. (2020). Developing civic competence through action civics: A longitudinal look at the data. *The Journal of Social Studies Research*. Vol. 44, 1, 127–137. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0885985X18302559#!>! (in English)

Levine, P., & Kawashima-Ginsberg, K. (2015). Civic education and deeper learning. Students at the Center: Deeper Learning Research Series. *Jobs for the Future*, Boston, MA. (in English)

Markovskaya, I. M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditselskikh otnocheniy* [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU. (in Russian)

Metzger, A., Alvis, L. M., Oosterhoff, B., Babskie, E., Syvertsen, A., & Wray-Lake, L. (2018). The intersection of emotional and sociocognitive competencies with civic engagement in middle childhood and adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 47 (8), 1663–1683. doi:10.1007/s10964-018-0842-5. (in English)

Pozniak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Kogito-Tsenter. (in Russian)

Rogers, K. (1994). *Vzglyad na psikhoterapiyu. Stanovleniye cheloveka* [A look at psychotherapy. The formation of man]. Moscow: Progress. (in Russian)

Stepanenko, M. D. (2006). *Zhyttieva kompetentnist osobystosti: kontseptualni zasady ta sotsialni vymiry* [The vital competence of the individual: conceptual foundations and social dimensions]. Candidate's thesis. Kharkiv National Pedagogical University named G. S. Skovoroda, Kharkiv. (in Ukrainian)

Vovchuk-Blakytina, O. O. (2012). Osoblyvosti simeinoho seredovyshcha yak prostir yoho variatyvnoho rozvytku [Peculiarities of the family environment as a simple variative development]. *Actual problems of psychology*, vol. 7, 37, 23–31. (in Ukrainian)

Zhadan, I., Kyselov, S., Kyselova, O., & Riabov, S. (2004). *Politychna kultura ta problemy hromadianskoi osvity v Ukraini* [Culture and Problems of Civic Education in Ukraine]. Kyiv: Tandem. (in Ukrainian)

Zimnyaya, I. A. (2006). *Klyuchevyye kompetentsii – novaya paradigma rezultata sovremennogo obrazovaniya* [Key competencies – a new paradigm of the result of modern education]. Retrieved from <http://www.eidos.ru/journal/2006/0505.htm>. (in Russian)